

ԱՒԻՇԱՆԸ ՀԱՅ ՄՏԱՎՈՐԱԿԱՆՆԵՐԻ ՀՈՒՇԵՐՈՒՄ

ՍՈՒՐԵՆ ՇՏԻԿՅԱՆ

Ապրելով ու գործելով Հայաստանից դուրս և իր ամբողջ գիտակցական կյանքում ոչ մի անգամ չլինելով հայրենիքում, Ալիշանը, բնականաբար, ամենօրյա առնչություններ չէր ունենալու հայ մտավորականության ներկայացուցիչների հետ, ինչ որ այնպես հասկանալի է ու բնական, ասենք՝ Աղայանի, Բաֆուե կամ Թումանյանի համար։ Նրա ծանոթությունների գերակշիռ մասը «բնաշխարհիս գիտուններուն հետ» (իր արտահայտությունն է)՝ հիմնականում սահմանափակվել է մի քանի ժամի շափ տևող հանդիպումների տպավորություններով, երբ վերջիններս իրերի բերումով եկել են Վենետիկ և հանդիպել նրան։ Այս հանգամանքը մեզ թույլ է տալիս ընդգծելու այն առաջին առանձնահատկությունը, որ նրանց հուշապատումներում ամենեին էլ հազվագյուտ չեն այնպիսիները, որոնք լավ գրված ակնարկի կամ նույնիսկ նովելի տպավորություն են թողնում։ Բազմաթիվ բնորոշ օրինակներից հիշենք Գր. Բաշինջաղյանի «Ս. Ղազարի կղզին 1884 թվականին» հուշապատումը², որը որպես գեղարվեստական ստեղծագործություն երկար ժամանակ զետեղվում էր զանազան ժողովածուներում ու արմատախններում և նույնիսկ բարձր դասարանիչ դպրոցական դասագրքերում։

Եթե Նահապետը ֆիզիկապես հեռու էր հայկական իրականությունից, այստեղից բխող բոլոր հետևանքներով, ապա դրա փոխարեն նա ուներ մի ուրիշ առավելություն, որից զուրկ էին ուրիշները։ Դա այն էր, որ նա իր ամբողջ կյանքն անց էր կացրել Վենետիկի համալսարանի Մխիթարյան միաբանության ներսում, մեծանուն հայագետների, նշանավոր բանասեր-գիտնականների, հայ ժողովրդի հոգևոր հարստությանը ձև ու կերպարանք տվող մեծությունների շրջանում։ Ալիշանի ժամանակ իրենց գրական փառքի ղենիթում էին նրա ավագ ընկերներն ու գրական առաջին փորձերը քաջալերողները՝ Արսեն Բագրատունին ու էդուարդ Հյուրմյուզյանը, տեսական— թատերագիտական հոգևածներով շարունակում էր հանդես գալ Պետրոս Մինասյանը, որն այս բնագավառում անմրցելի մեծության անուն ուներ, որպես հայկաբան—բանասեր սկսել էր հուշակվել Ալիշանի մտերիմ ընկերը՝ Գարեգին Զարբանալյանը, վաստակներով ծանրաբեռնված իրենց կյանքի մայրամուտն էին ապրում Գաբրիել Ավետիքյանը, Ղուկաս Ինձիճյանը, Մանվել Զախչախյանը, գրականության անդաստանում արդեն իր առաջին քայլերն էր անում Ալիշանի կրտսեր գրչակիցը՝ Բարսեղ Սարգիսյանը և այլն։ Անուններ են սրանք, որոնցից և ոչ մեկը պերճախոս հանձնարարականների կարիք չունի։ Իսկ «Վենետիկի Մխիթարյան միաբանություն» արտահայտությունը սոսկ աշխարհագրական հասկացողություն կամ անհատի՝ տվյալ կազմակերպությանը պատկանելը ցույց տվող ըմբռնում չէր, առավել ևս այն ժամանակաշրջանում, երբ ապրում ու գործում էր Ալիշանը։ Ամենից առաջ դա նշանակում էր աշխարհայացքի և աշխարհընկալման որոշակի համակարգ, մտածողության առանձնահատուկ, ուրիշներից տարբերվող եղանակ և, որ տվյալ դեպքում մեզ համար կարևոր է, հուշագրելու ոչ սովորական մեթոդ։ Նշենք, որ հիշյալ իրավիճակը որոշակի

¹ «Ալիշանը ժամանակակիցների հուշերում» (բնագիրը, առաջարանն ու ծանոթագրությունները Ս. Շտիկյանի), Երևան, 1974, ԼՂ 4։

² Նույն տեղում, էջ 92—96 (հետագայում ժողովածուից կատարվող վկայակոչումների էջերը կնշվեն տեքստին կից)։

տարբերիչ երանգ է մտցնում հուշագրության հանրածանոթ հասկացողության և Մխիթարյան միաբանության անդամների՝ Ալիշանին վերաբերող զանազան մեծ ու փոքր հուշապատումների միջև։ Սա է այն երկրորդ առանձնահատկությունը, որով բնութագրվում է Մխիթարյան հուշագրությունը։

Եվ վերջապես մի երկրորդ առանձնահատկություն էլ, որն արդեն կապվում է Ալիշանի— մարդու բնավորության հետ։ Լինելով առասպելական համեստության տեր, իր մասին զարմանալի փոքր կարծիք ունեցող, շանալով կյանքում ապրել որքան հնարավոր է անշշուկ ու անձայն՝ առանց ուրիշներին խանգարելու, աշխատելով որքան կարելի է քիչ նկատվել ու քիչ երևալ մարդկանց, իսկ ստիպողական անհրաժեշտության դեպքում երևալիս էլ՝ իրեն պահել սակավաբառ ու խոսակցության մեջ կարճառոտ, Ալիշանը, բնականաբար, շատ և բազմակողմանի «նյութ» չէր աալիս իր մասին հուշագրողներին, մանավանդ եթե վերջիններս նրան հանդիպել էին ժամանակի համեմատաբար փոքր հատվածում։ Այս պատճառով էլ, Ալիշանի մասին հուշագրողների գերակշիռ մասի մոտ, առաջին պլանի վրա են մղվում նախ՝ «սկիզբն իսկ աշխարհում» (Ա. Արփիարյանի հուշապատումը. էջ 10) հատկանիշները. նահապետի արտաքին նկարագրությունը, նրա սիրալիր վարվեցողությունը, առաջին հանդիպման ժամանակ փոխանակվող խոսքերն ու սրամտությունները։ Խնամքով նկարագրվում են Ալիշանի աշխատասենյակը, գրքերով ու այլևայլ ձեռագրերով ծանրաբեռնված նրա գրասեղանը, «հեղինակական զարդաքանդակ ժամացույցը» (Ս. Երեմյանի հուշապատումը. էջ 131), որը կախված էր գրասեղանի կողքին և այլն։ Հուշագրության «հերոսի» այսինքն՝ Ալիշանի ներքին էությունը, նրա բնավորության գծերը, գիտելիքները, հակումներն ու հետաքրքրությունները բացահայտվում են երկրորդ հերթին, եթե կարելի է այսպես ասել՝ երկրորդ պլանի վրա։ Նահապետի «դժվար բռնվող մարդ լինելը» (Ավ. Իսահակյանի հուշապատումը. էջ 222) և դրա հետևանքով նրան մվիրված հուշապատումներում առկա վերոհիշյալ առանձնահատկությունը գալիս է մի տարբերիչ երանգ էլ ավելացնելու նրան վերաբերող և մեր ուրիշ գործիչներին նվիրված հուշագրությունների միջև։

Հարց է ծագում. իսկ ի՞նչ են ներկայացնում Ալիշանի մասին Պղած իր ժամանակակիցների հուշերը՝ դիտված ամբողջության մեջ։

Առ այսօր մեզ հայտնի շուրջ քսանհինգ հուշապատումները քննելիս, ուշադրությունից չի վրիպում հուշագրողների ամենազանազան մակարդակ և հասարակական կյանքում ամենատարբեր դիրք ու աստիճան ունենալու հանգամանքը։ Ալիշանի մասին հուշերով հանդես է եկել նրա նախկին աշակերտ, հրապարակախոս, գրող ու մշակութային գործիչ Արփիար Արփիարյանը, և այն էլ մի քանի անգամ, գրականագետ—բանասեր Գրիգոր Խալաթյանցը, նշանավոր նկարիչներ Գևորգ Բաշինջաղյանն ու Արշակ Ֆեթվաճյանը, Փարիզի հայկական համայնքի առաջնորդ, ամսագրի խմբագիր Կարապետ Պասմաճյանը, մանկագիր և մանկական ամսագրերի խմբագիր Տիգրան Նազարյանը, պետական—հասարակական գործիչ Մինաս Նուրիխանյանը։ Արժեքավոր հուշապատումներ են թողել մեր իրականության երկու նշանավոր դեմքերը՝ ականավոր հրապարակախոս Գրիգոր Արծրունին և հայ գրականության դասական Ավետիք Իսահակյանը։ Եթե այս բոլորին էլ ավելացնենք, որ տարբեր առիթներով պարբերականներում հանդես են եկել Մխիթարյան միաբանության անդամները (Սիմոն Երեմյան, Հովհաննես Թորոսյան, Քերովբե Զրաքյան, Մեսրոպ Զանաշյան, Թադևոս Թովմաճան), և եթե նշենք, որ հուշերով հանգես են եկել նաև այնպիսի անձինք, որոնք գրեթե ոչ մի հետք չեն թողել մեր գրականության ու մշակույթի պատմության մեջ (Մ. Զալյան, Աբրահամ Տեր-Հակոբյան), ապա պարզ կդառնա, թե ինչպիսի՝ իրարից միանգամայն տարբեր դիրքի ու դրության մարդիկ էին Նահապետի մասին պատմողները։ Այս հանգամանքը մեզ համար կարևոր նշանակություն ունի այն պատճառով, որ հուշագրողներից յուրաքանչյուրը Ալիշանի մասին գրելիս, նրան ներկայացնում է իր ըմբռնումների ու պատկերացումների համաձայն, Նահապետին բնութագրելիս կամ նրա

գիտական տեսակետներն ու կարծիքները շարադրելիս, դա անում է իր կարողությունների ու հնարավորությունների սահմաններում: Այս էլ, իր հերթին, թույլ է տալիս Ալիշանին տեսնել տարբեր տեսանկյուններից արձակված ճառագայթների կիզակետում և, բնականաբար, ավելի ճիշտ ու հստակ պատկերացում կազմել նրա՝ որպես բանաստեղծի, գիտնականի ու մարդու մասին: Եթե Մինաս Նուրիխանյանը հուշագրում է Ալիշանի մասին, ներկայացնելով նրան որպես լեզվագետ—լեզվաբան, Արփիար Արփիարյանը՝ որպես ուսուցիչ ու մանկավարժ, Կյուրեղ Քիպարյանը տեղեկացնում է, թե ըստ Ալիշանի նախնական մտահղացման ինչպիսի կառուցվածք պետք է ունենային «նուագը»—նրի հանրահայտ ժողովածուները, Հովհաննես Թորոսյանը ցույց է տալիս, թե ինչպիսին էր Ալիշանը իբրև ընկեր ու կրտսեր գրչակիցներին խորհրդատու, Մեսրոպ Ճանաշյանը, վերջապես, բացահայտում է ուշագրավ մի կապ՝ Դևոնդ Ալիշանի և նկարիչ Արշակ Տեթվաճյանի միջև և այլն, ապա այս բոլորի գիտական մեկտեղումը և այդ հենքի վրա արվող եզրակացությունները լայն հնարավորություններ են ընձեռում ավելի հանգամանորեն ճանաչելու Նահապետին՝ մի մարդու, որը, ինչպես արդեն ասացինք, հեշտությամբ «բռնվողներից» էր: Այս ամենը մի անգամ ևս գալիս է հավաստելու, որ շուրջ քսանհինգ մեծ ու փոքր հուշապատումները ընդհանուր առմամբ ճիշտ են ներկայացնում Նահապետի կյանքի այլևայլ հանգամանքները, որոնց մասին, եթե չլինեին դրանք, մենք հավանորեն ոչինչ էլ չէինք իմանալու: Չէինք իմանալու, օրինակ, թե աշխատանքային ինչպիսի վերակարգ ունեւր Ալիշանը (գրասենյակի մոտ էր առավոտյան 4—4 1/2-ից և ընդմիջումներով՝ մինչև երեկոյան 10-ը), ինչպես էր օգնում միաբանների՝ հրատարակության պատճառով աշխատությունները ավելի բարելավելուն (նեղ—երկար թղթի վրա էշում էր իր դիտողությունները, հանձնում էր հեղինակին, պատվիրելով սափայն, որ իր արածի մասին չհիշատակվի), ինչպես էր օգտվում անհրաժեշտ գրականությունից (կարդացել էր Միաբանության շուրջ 1600 ձեռագրեր, արտագրել անհրաժեշտ նյութերը, իսկ հետագայի համար՝ նշել ձեռագրերի էջահամարները) և այլն: Ահա այս է, որի բացահայտմանը և որի մասին ավելի լրիվ գաղափար կազմելուն այնպես օգնում են «Ալիշանյան» հուշապատումները:

Իսկ ինչպիսի՞ր բնույթ ու ավանդույթներ ունեւր Մխիթարյան միաբանության հուշագրությունը մինչև Ալիշանը: Երբ քննության առարկա ենք դարձնում այս հարցը, ապա, գրեթե անմիջապես, բացահայտվում է մի հետաքրքիրական երևույթ, որը հատկանշական է միայն և բացառապես Մխիթարյանների: Լինելով խոշոր, հաճախ անհավակնորդ մեծություններ մեր գրական—գիտական և մշակութային կյանքի ամենատարբեր բնագավառներում, հայկական մտավոր կյանքը լցնելով իրենց արժեքավոր աշխատություններով, որոնցից շատերը շեն հնացել անգամ այսօր, Մխիթարյանները, սակայն, եթե փոքր ինչ-խիստ արտահայտվելու լինենք, հուշագրություն չունեն: Սա առավել ևս զարմանալի է թվում այն պատճառով, որ մինչև Ալիշանի հանդես գալը միաբանությունն արդեն հարուր հիսուն տարվա պատմություն ուներ, տվել էր Միքայել Չամչյանի, Եղիա Թովմաճանի, Հարություն և Մկրտիչ Ավգերյանների նման մեծություններ, տվել էր գրական—հայագիտական գործիչների աստղաբույլը: Եվ այս բոլորով հանդերձ, ոչ հիշյալ անձինք իրար մասին և ոչ էլ ուրիշները այդ անձանցից և ոչ մեկի մասին հուշեր գրած կամ հրատարակած չունեն: Նույնիսկ միաբանության հիմնադրի՝ Մխիթար Սեբաստացու մասին, այն Մխիթար Սեբաստացու, որին հաջորդները, ընդհուպ մինչև մեր օրերը գտվել, փառաբանել ու աստվածացրել են, նրա ժամանակակիցներից և ոչ մեկը ոչ մի հուշապատում չի թողել: Մի քանի հպանցիկ նախադասություններ, տվյալ Մխիթարյանի կյանքից մեկ—երկու փոքր դրվագ, այլ շարադրանքի արանքում միջանկյալ պատմվող մի քանի տողանոց մանրամասն,— ահա թերևս այն ամենը, ինչ հուշագրության բնագավառում գոյություն ունեւր Մխիթարյանների մոտ մինչև Ալիշանը: Այս երևույթի պատճառը հասկանա-

չու համար պետք է մի քանի խոսք ասել Միաբանության կյանքում գործող մի օրինաչափության մասին, որը իր հաստատման օրվանից սկսած առ այսօր, կայուն և անփոփոխ ձևով մնում է ուժի մեջ:

Հիմնադրելով այն միաբանությունը, որը հետագայում պետք է ժառանգեր իր անունը, Մխիթար Սեբաստացին այդ միաբանության համար գործողության ուղեցույց հանդիսացող քսաներկու կետից բաղկացած «Կանոնադրության» մեջ, մտցրել էր նաև մի կետ (6-ը), ըստ որի, միաբանությանը անդամագրված յուրաքանչյուր ոք իրավունք չունի տարբերվելու մյուսներից և, բնականաբար, ոչ մի արտոնություն կամ իրավունք չպետք է ունենար մյուսների նկատմամբ: Այս կետը հասկացվեց հենց այնպես, ինչպես գրվել էր և մանավանդ մինչև Ալիշանն ընկած ժամանակաշրջանում, կիրառվում էր ամենայն հետևողականությամբ: Միաբանության անդամ դառնալ ցանկացող ամեն մեկը, ով կատարում էր Ուխտագրության հանդեսը, այսինքն՝ պաշտոնապես ճանաչվում էր Մխիթարյան ուխտի անդամ, այդ ընթացից սկսած, որպես ինքնուրույն անհատ, դադարում էր գոյություն ունենալուց և ձուլվում—լուծվում էր ամբողջի մեջ: Ով էլ լինի այդ անհատը, լինի դա հուշակավոր Միքայել Չամչյանը թե գրական ոչ մի վաստակ չունեցող Պետրոս Մարտիկյանը, հանրահայտ Արսեն Բագրատունին թե ընդամենը մեկ բանաստեղծություն թարգմանած Աբրահամ Սահակյանը, վերջապես ինքը՝ Մխիթար Աբրահայրը թե նրան ժամանակակից՝ մեկ—երկու գրքի առաջաբան գրած Պողոս Միմոնյանը, անկախ կատարած գործից, դիրքից, մեր մշակույթի ասպարեզում ունեցած տեղից ու դերից,— իրավունք չունի գեթ աննշան չափով արտոնյալ վիճակում գտնվելու միաբանության որևէ այլ անդամի նկատմամբ: Մխիթարյան միաբանությունն իբրև հավաքական ամբողջություն ներկայացնելու և որպես այդպիսին դիտելու ու ճանաչելու ձգտումը այնքան մեծ էր, որ, երբ 1843 թ. սկսեց հրատարակվել միաբանության պաշտոնական պարբերականը՝ «Բազմավեպը», այնտեղ գետնի վրա դրված նյութերից և ոչ մեկը ստորագրված չէր և այդպես շարունակվեց մի քանի տարի շարունակ: Այդպես էր նաև սկզբնական շրջանում առանձին գրքով հրատարակվող աշխատությունների անվիճելիորեն գերակշիռ մասը. դարձյալ անստորագիր: Ասվածից պարզ է, թե մինչև որ աստիճան հետևողականորեն էր կիրառվում «մեծ հիմնադրի» սահմանած օրենքը: Նախտեղ այդ՝ կնշանակեր հանդուրժել, որ միաբաններից մեկը բարձր դասվի մյուսներից, կնշանակեր անհարմար վիճակի մեջ դնել նախ նրան, և ապա, հրապարակավ անհամեստ երևալ, քանի որ խոսում ու գրում ես քո գրչակից ընկերոջ մասին: «Անոնք այնպես կկարծեն»,— իր ՇՀ-յր Ղևոնդ Վ. Ալիշանն հուշապատումում գրում էր Ա. Արփիարյանը,— թե անձնագրություն մը ըրած կըլլան, եթե իրենցմե մեկուն վրա շատ խոսին հրապարակավ. ամենքը մեկ մարմին կկազմեն, իրենցմե մեկը գովելով ինքզինքնին գոված կըլլան» (էջ 48): Չնայած, Արփիարյանի այս միտքը ասված էր XIX դ. 90-ական թվականներին, բայց հավասարապես ճիշտ էր մինչև Ալիշանն ընկած Մխիթարյան միաբանության ամբողջ պատմության համար, իսկ այս հանգամանքը մի անգամ ևս գալիս էր ապացուցելու, թե ինչպիսի խստաշունչ օրինապահություն էր տիրում միաբանության ներքին կյանքում: Ուրեմն, պարզ է, թե ինչու չէին կարող հուշապատումներ գրվել, ասենք՝ Եզիա Թովմաճանի կամ Մանվել Զախախյանի և կամ այլ այս կարգի մեծությունների մասին և ինչու նրանցից ոչ մեկը իր գիտակցական ամբողջ կյանքում երբեք հանգես չեկավ համապատասխան հուշապատումներով՝ ավագ կամ կրտսեր ընկերների մասին:

Պակաս կարևոր չէր նաև հետևյալ հանգամանքը: Չնայած հայկական իրականության պայմաններում այդ բնույթի գործերը հանդես են գալիս շատ վաղուց, բայց հուշագրությունը որպես այդպիսին, որպես մտածողության արտահայտության հատուկ ձև, իրեն դրսևորեց XVIII դ., ավելի ճիշտ՝ այդ գարի վերջերից սկսած: Հովսեփ էմինի հուշերը, որոնք անգլերեն լեզվով հրատարակվեցին լոնդոնում 1792 թ. և Հարություն Արարատյանի համարնույթ աշխատանքը, որը ռուսերեն հրատարակվեց Պետերբուրգում 1813 թ., գրական

այդ ժանրի նախակարապետները հանդիսացան, իսկ հուշագրությունը գրական գիտակցված ուղղություն դարձավ XIX դ. սկսած³։ Հասկանալի է, որ այս հանգամանքն էլ գալիս էր ուժ տալու Մխիթարյանների մոտ արմատացած մտայնությանը։ Այդ դեպքում ինչո՞ւ բացատրել հուշագրության բնագավառում այն տարօրինակ աշխուժությունը, որը նկատվում է Մխիթարյանների մոտ հատկապես Ալիշանի կապակցությամբ, և, ի դեպ, այդ աշխուժությունը Ալիշանով էլ ավարտվում է։ «Ալիշանը ժամանակակիցների հուշերում» խորագիրը կրող ժողովածվից օգտվողները հեշտությամբ կարող են նկատել, որ այնտեղ զետեղված գործերի գրեթե կեսը գրել են Մխիթարյան միաբանության ավագ ու կրթությանի սերնդի անդամները. մարդիկ, որոնցից և ոչ մեկը, Ալիշանից բացի, Մխիթարյան որևէ այլ հեղինակի մասին հուշապատումներով հանդես չի եկել։ Հարցի պատասխանն այս անգամ կապվում է նախ իր՝ Ալիշան գրողի, Ալիշան հայագետ—գիտնականի կատարած մեծ գործի հետ, և ապա հասարակական—քաղաքական այն իրադարձությունների հետ, որոնք ծայր առան XIX դ. կեսերից և որոնք իրենց հորձանապտույտի մեջ վերցրին նաև գրականության այդ բնագավառը։

Ալիշան— գրողի մասին խոսելիս չպետք է մոռանալ այն հանգամանքը, որ, չնայած նա էլ սկսեց Մխիթարյան նախորդ հեղինակների նման, այսինքն՝ հանդես եկավ բազմաթիվ ծանրաշունչ, դժվարամարս գրաբարով ու այդ պատճառով գրեթե անհասկանալի բանաստեղծություններով ու պոեմներով, բայց 50-ական թվականներից սկսած պատկերը շեշտակի փոխվում է։ 1847 թ. հունիսին, «Բազմավեպը» հրատարակում է «Հայոց աշխարհիկ» բանաստեղծությունը՝ «Նահապետ» ստորագրությամբ, որը թե կատարման ձևի և թե արտահայտած իմաստի տեսակետից նորույթուն էր թե՛ Ալիշանի և թե՛ Մխիթարյան ամբողջ գեղարվեստական գրականության անդաստանում։ «Հայոց աշխարհիկը» դարձավ հայ նոր գրականության սկզբնավորումն ազդարարող գործերից մեկը և միաժամանակ՝ գրական նոր ուղղության, ուսման տիպի «առաջին ծիծեռնակը»⁴։ Ե՛լ ավելի մեծ եղավ նույն թվականի հոկտեմբերին «Բազմավեպում» հրատարակված «Պապուլն Ավարայրի» պոեմի գրական—քաղաքական արձագանքը։ Այս երկու գործերի հրատարակումն իսկ արդեն բավական եղավ, որ Ալիշան— Նահապետը լայն ճանաչում ու հռչակ ստանա։ Այս տեսակետից հատկանշական է Սրապիոն Հեքիմյանի «Առ Ղևոնդ Ալիշան» ներբողական բանաստեղծությունը, որը գրվել է 1848 թ. հունիսին. այսինքն, այն ժամանակ, երբ Ալիշանը հրատարակել էր վերևում հիշատակված երկու գործերը միայն։ Սակայն այդքանն էլ բավական էր, որ Ս. Հեքիմյանը նրան գրմեր որպես հանրաճանաչ բանաստեղծի, որպես «մտաց կարապետի», որին պետք է հետևեն և որին պետք է ընդօրինակեն ուրիշները⁵։ Հազիվ մի տարի անց նույնպիսի խոսքերով նրան պետք է դիմեր Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանը։ Հետագա գործերը և մանավանդ «Հուշիկը հայրենյաց հայոց» պատմագեղարվեստական արձակ ստեղծագործությունը եկան վերջնականապես գրական բարձրակետ ապահովելու Ալիշանի համար։

Դրեթե նույնն էր անում Ալիշանը նաև գիտության բնագավառում և գիտության օգնությամբ։ Հրատարակելով իր պատմաաշխարհագրական և հայագիտական—բանասիրական ուսումնասիրությունները, նա հայ ժողովրդին ծանոթացնում էր իր հարուստ պատմական անցյալի, հռչակավոր ու անվանի նախնիների հետ, նրանց կատարած մեծագործությունների, ոսոխների ամեն վայրկյան սուրն ի ձեռին դիմագրավելու և անհրաժեշտության դեպքում «Վարդանապետ մեռնելու» վեհ գազափարաբանության հետ։ Բավական է թեկուզ թեթևակի թերթել նրա նշանավոր «Տեղագիր հայոց մեծաց», «Հուր և տես

³ Տե՛ս Կ. Դանիելյան, Հայ մեմուարային գրականության պատմությունից, Երևան, 1961, 250 էջ։

⁴ Ա. Տերտերյան, Հայ կյանքիկներ, Երևան, 1944, էջ 26։

⁵ Ս. Հեքիմյան, Տաղք, քերթածք և թատերգությունք, Պոլիս, 1857, էջ 21։

Հայաստանի», «Շնորհալի և պարագա յուր», «Շիրակ», «Սիսուան», «Այրարատ» և այլ աշխատությունները՝ համոզվելու համար, որ դրանք միայն և բացառապես գիտական աշխատություններ չեն, այս հասկացողության շորտակադեմիական իմաստով, այլ, գիտական բազում արժեքավոր փաստեր պարունակելով հանդերձ, խորապես հագեցած են հենց այն գեղարվեստական մտածողությամբ, որի մասին խոսեցինք։ Հիշենք թեկուզ այն հանգամանքը, որ «Սիսուանի» մուտքն արգելվեց Օսմանյան կայսրության սահմանները, իսկ որտեղ էլ որ, այնուամենայնիվ, թափանցել էր, անհապաղ բռնագրավվեց այն պատճառաբանությամբ, որ նրա ճոխ հայրենասիրական լառաջբանը «պղտորում է օսմանահպատակ ռայայի միտքը»⁶։

Բնականոն հետևանքն այն եղավ, որ հայագիտության ասպարեզում Ալիշանը, 60—70-ական թվականներից սկսած, դարձավ համաեվրոպական հեղինակություն։ Նրանից խորհուրդ էին հարցնում և նրան ունկնդրում էին այնպիսի ճանաչված հեղինակություններ, ինչպիսիք էին Դյուլյորին և էմիլիո Տեղան, Բաումգարտեն և Զախաուն, Կարրիերն և Կիպերտը, Լանգլուան և էլիզ Ռեկլյուն, Հենրիխ Գեյցերն և Վինդիշմանը, ռուս մտավորականներից՝ Վլադիմիր Ստասուլը, Նիկողայոս Մառը, Արիստ Կունիկը, Աֆանասի Բիչկովը, Մարի-Ժան Բրոսսեն և ուրիշներ։ Անուններ են սրանք, որոնց սոսկ թվարկումն արդեն ակնբախորեն ցույց է տալիս, թե որպես հայագետ-գիտնական ինչպիսի մեծության էր հասել Նահապետը։ Մխիթարյան նախորդ հայրերից և ոչ մեկին վիճակված չէր այսպիսի վիթխարի դեր կատարել հայ ժողովրդի մտավոր և հասարակական կյանքում։ Նրանցից ամենանշանավորներն անգամ, արժեքավոր ու անհրաժեշտ գործ կատարած լինելով հանդերձ, չկարողացան բարձրանալ համազգային մեծության այն մակարդակին, որին իր գործունեությամբ կարողացել էր հասնել Ալիշանը։ Այս էր պատճառը, որ շնայած իր արտասովոր համեստությանը, Նահապետը պաշտամունք դարձավ ինչպես Մխիթարյանների, այնպես էլ ամբողջ հայ ժողովրդի համար, դարձավ գիտության ու գրականության ասպարեզում մի յուրատեսակ չափանիշ, որի դրական կամ բացասական կարծիքը վերջին խոսքն էր դառնում տվյալ գրողի կամ գիտնականի համար։ Նահապետի դրվատական նամակ— գրախոսականն, «րինակ, Ալեքսանդր Մատուրյանի բանաստեղծությունների անդրանիկ ժողովածուի մասին բավական եղավ, որ նա վստահորեն շարունակի ճանապարհն այդ ուղիով, և հայ գրականությունն այսօր ունենա Ալեքսանդր Մատուրյան—բանաստեղծին⁷ և ընդհակառակը, նրա հայտնած բացասական կարծիքը Մինաս Զերազի ռեւորողական աշխարհաբարի» մասին, որ վերաբերում էր արեւմեալհայերենն ու արեւմտահայերենը հնարովի քերականության հենքի վրա միաձուլելուն, վճռեց ոչ միայն Զերազի նախաձեռնության, այլև այդ ինքնահրեշտար լեզվի» հետագա ճակատագիրը⁸։ Իսկ նման օրինակներ կարելի է էլի բերել։

Հայ մտավորականի այսպիսի մեծ անունով և ավելի քան քսանհինգ անուն ինքնուրույն ու թարգմանական բնույթի ամենազանազան աշխատությունների պատկառազդու «բեռով» Ալիշանը հասավ 1890 թվականին, երբ համայն հայությունը ձեռնամուխ եղավ տոնելու նրա հիսունամյա հոբելյանը⁹։

«Ալիշանը ժամանակակիցների հուշերում» ժողովածուին թեթևակի ծանույնալիս անգամ նկատելի է դառնում մի կարևոր հանգամանք. Նահապետի

⁶ Ղ. Ալիշան, Նամակներ (բնագիրը, առաջաբանն ու ծանոթագրությունները Ս. Շտիկյանի), Երևան, 1969, էջ 105, 257։

⁷ Նույն տեղում, էջ 113—114։

⁸ Նույն տեղում, էջ 57։

⁹ Մխիթարյան միաբանությունը իր անգամների հոբելյանները նշում էր ոչ թե նկատի առնելով նրանց ծննդյան թվականը, այլ միաբանությանը անդամագրվելու ժամանակը. այդ կարգը, ի դեպ, գոյություն ունի առ այսօր։ Ղևոնդ Ալիշանը, ինչպես հայտնի է, պաշտոնապես միաբանության անգամ էր դարձել 1840 թ. հունիսի 7-ին։

մասին հուշապատումները գերազանցապես սկսում են հանդես գալ հենց 1890 թվականից սկսած: Ըիշտ է, մինչև այդ ունենք երեք հուշապատումներ էլ, որոնցից մեկը «Օրվան կյանքը» խորագրով, պատկանում է հռչակավոր Ա. Արփիարյանի գրչին (էջ 9—12), բայց դա որակական փոփոխություն չի մտցնում վերևում մեր ասածի մեջ: Եթե նշենք, որ միայն 1890 թ. Արիւնի մասին հանդես եկան Գրիգոր Արծրունին, Արփիար Արփիարյանը (երկրորդ անգամ), Նիկողայոս Քարամյանը, «Արևելք» օրաթերթի թղթակից Աբրահամ Տեր-Հակոբյանը և եթե ավելացնենք, որ «քաջաոգոջություն», «արևշատություն», «հարա-հարատևություն ցանկացող» նամակներով, հեռագրերով, հոբելյանական բացիկներով ու շնորհավորական քարտերով Վենետիկը հեղեղեցին հայ մտավորականության գրեթե բոլոր խոշոր ներկայացուցիչները (մանրամասնաբար տե՛ս Ա. Արփիարյանի «Հոբելյան Զ. Ղևոնդ վարդապետ Արիւնի» հուշապատումը. էջ 43—66), և վերջապես, եթե շոտլանդացի, որ Հայաստանից և մյուս հայաշատ կենտրոններից հոբելյանական տոնակատարությունը մասնակցելու համար Վենետիկ ուղևորվեցին բազմաթիվ պատգամավորներ ու պատգամավորություններ,— մի բան, որ եղակի ու աննախադեպ իրադարձություն էր Մխիթարյան միաբանության կյանքում,— ապա յոթանոց համապատասխան մեկնաբանությունների էլ հասկանալի կդառնա, թե ինչպիսի բնույթ ընդունեց Արիւնի հոբելյանի տոնակատարությունը: Դրա պատճառներից առաջինի՝ Արիւնի— մտավորականի կատարած մեծ գործի մասին, արդեն խոսել ենք: Երկրորդ և ոչ պակաս կարևոր պատճառը սերտորեն կապվում էր ոչ— մահմեդական ազգերի, հետևաբար նաև հայերի նկատմամբ վարվող այն քաղաքականության հետ, որն 90-ական թվականներից սկսած, որդեգրել էր թուրքական կառավարությունը և որը կապվում էր «Կարմիր սուլթան» Աբդուլ— Համիդ Բ.-ի անվան հետ: Դաժան խստությունների, չպատճառաբանված հալածանքների, պարբերական հրատարակությունների՝ ոչնչով չհիմնավորվող արգելումների, անհիմն ու ցավազար կասկածամտությունների մի ժամանակաշրջան էր այդ, որի նմանը չէր տեսնվել ոչ մի երկրում:

Այս պայմաններում, հասկանալի է, թե ինչու արտակարգ մեծ իմաստ էր ստանում Արիւնի հիսունամյակի տոնակատարության հանդեսը՝ որպես այդ դաժան ուժիմի հակադրվելու. ձևերից մեկը, և ինչու հոբելյանական տոնակատարությունը պետք է այդպիսի լայն ընդգրկում ունենար: Մխիթարյաններն, իհարկե, հասկացան, որ նման դեպքում պարզապես անհնար էր ու անկարելի հետևել իրենց մոտ արմատացած հնամենի սովորույթին և բավարարվել նեղ, «վանքային» բնույթի հոբելյան նշելով միայն, ինչ որ ի դեպ, արվում էր հնուց անտի, սկսած Մխիթար Սեբաստացու ժամանակվանից, երբ ոտքի էր ելել ամբողջ հայ ժողովուրդը: Բայց և՛ լայնորեն ձեռնարկել այդ գործին, կնշանակեր անցնել մի ամբողջ շարժման գլուխ կամ համեմայն դեպ, լինել այդ շարժմանը տոն տվողներից մեկը: Անցնել այդպիսի մի շարժման գլուխ, կնշանակեր գրգռել «Կարմիր սուլթանի» և նրա քաղաքականությունը կիրառողների մոնղոլական արյունը (տե՛ս Ավ. Իսահակյանի հուշապատումը. էջ 222), որը, ինչ խոսք, անուղղելի բացասական հետևանքներ կունենար ամբողջ միաբանության համար: Եվ Մխիթարյանները միջին մի գիծ մշակեցին իրենց համար, զգուշորեն ընթացան այդ գծով, որն ի դեպ, հիանալի կերպով հաջողվեց նրանց: Սկզբում հայտարարվեց, որ հոբելյանը տոնվելու է այնպես, ինչպես միշտ եղել էր իրենց մոտ՝ միաբանության ներսում և նեղ— անձնական միջավայրում (տե՛ս Գր. Խալաթյանցի հուշապատումը. էջ 12): Մի քանի ամիս անց, հրատարակվեց իր՝ Արիւնի, գրած ուղերձը՝ համայն հայությանն ու հայ մտավորականներին, առաջիկայում կայանալիք իր հոբելյանը ըստ հնարավորին համազգային երևույթ չդարձնելու մասին: Ուղերձից, սակայն, պարզ էր, որ Մխիթարյանների մոտ համապատասխան պատրաստություններ արդեն տեսնվում էին: Իսկ հետո, երբ, այնուամենայնիվ, հոբելյանը կայացավ և ըստ ամենայնի համազգային բնույթ ընդունեց (տե՛ս Ա. Արփիարյանի «Հոբելյան Զ. Ղևոնդ վարդապետ Արիւնի» հուշապատումը. էջ 43—66), Մխի-

Քարյանները նախ՝ ներքին ամեն ձևով ու միջոցներով խրախուսեցին նրա՝ ըստ ամենայնի համազգային երևույթ դառնալը, և ապա, Միաբանության պաշտոնական ամսագիրը՝ «Բազմավեպը», հրատարակեց բավականին ծավալուն մի հոդված իրենց մոտ տեղի ունեցած հոբելյանական տոնակատարության մասին, աներկմտորեն հասկացնելով, որ իրենք մինչև վերջ բաժանում են արևելահայության վարքագիծը: Ծթն վենետիկի Մխիթարյանները մտիպված էին ինչ-որ չափով զգուշություն պահպանել, և թեև թուրքահայությունը 1890-ական թվականներին մոլեգնող համիդյան շարաշուք ուժի մի հետևանքով բավարարվեց մեկ-երկու փոքրածավալ հոդվածներ հրատարակելով միայն, ապա միանգամայն այլ ձևով ընթացավ հոբելյանի տոնակատարությունը Թուրքիայից դուրս գտնվող մյուս հայաշատ վայրերում: Իրար հաջորդեցին գովաբանական հոդվածները, Ալիշանի գործն ու գործունեությունը մեկնաբանող զանազան մեծ ու փոքր ուսումնասիրությունները, պարբերականները լրջվեցին ամենատարբեր բնույթի հուշապատումներով: «Ղևոնդ Ալիշանը դարուս հայկական հանճարի ներկայացուցիչն է: Իբրև բանաստեղծ բոլոր բանաստեղծների նահապետն է, իբրև եկեղեցական մի Շնորհալի է, իբրև գիտնական մի հանրագետ է».— հոբելյանի առթիվ «Տարազում» դրեց Ղ. Աղայանը¹⁰: «Ղևոնդ Ալիշանը մեր ազգի ամենամեծ գրագետն է այժմ, նա հայկական գիտության միակ հեղինակությունն է 19-րդ դարու, նա է մեր նորագույն բանաստեղծության հայրը և վերջապես, միայն նորան է պատկանում հայկական երկրորդ քերթողահայր լինելու պատվանունը».— գրեց Շիրվանզադեն «Արձագանքում»¹¹: «Գործը, գոր կթողու Ալիշան, հսկա հիշատակարան մըն է անխոնջ աշխատասիրության, մշտավառ ու բեղմնավոր հետաքրքրության, կաթոգին ու խանդոտ զգայնության, գողտր ու թևավոր երևակայության,— գործ հայրենասերի, կրոնավորի, հմուտի, քննհանրացուցչի, թարգմանչի».— գրեց Արշակ Չոպանյանը «Անահիտում»¹² և այլն: Նման ասույթներ կարելի է շատ բերել, որոնք մի անգամ ևս վկայում են, թե համազգային սիրո, հարգանքի, խաղաղ պաշտամունքի, հայ գրականության ու հայագիտության նահապետի մինչև ո՞ր աստիճանին էր հասել հոբելյարը, և թե ինչպիսի աննախընթաց մեծություն էր դարձել նա անգամ Մխիթարյան միաբանության համար, այն միաբանության, որն իր երկարատև պատմության ընթացքում քիչ թվով նշանավոր մարդիկ չէր տեսել: Եվ Ալիշանի գրավոր պատասխան-խոսքը, որն յոնի «Առ բարեմաղթօղս յիսնամեա յորելինիս» վերնադիրը, իր ժողովրդով հագեցած գիտնականի, նրա համար իր բոլոր հոգևոր կարողություններն ի սպաս դրած մտավորականի և միաժամանակ ժողովրդի՝ իր նկատմամբ ցուցաբերած այդպիսի մեծ սիրուց զարմացած ու շփոթված մարդու սրտալի շնորհակալությունն է, որն անկարելի է կարդալ առանց հուզմունքի: Խորապես շնորհակալություն հայտնելով բոլոր-բոլորին՝ «հարգելի երիցանց, տյարց և տիկնայց, լրագրապետաց, ուսանողաց և ուսուցչաց... և ամեն բարեկամաց» և ավելացնելով, որ ինքը պարզապես աշխատել է օգտակար լինել ազգին իր ռոյզն ինչ գրություններով» և ըստ իր կարողության օժանդակել նրան, Ալիշանը հպարտությամբ ավելացնում է, որ «համազգիներին» իր հանդեպ ցուցաբերած անշափելի սիրուն ի պատասխան, ունի մի ուրիշ, առավել անշափելի ու անպարագրելի սեր: Դա սերն է առ հայրենիքը¹³:

1890-ից մինչև իր մահը, 1901 թ. Ալիշան— մտավորականի կյանքի ու գործունեության հաղթական երթի շրջանն էր և, բնականաբար, հուշագրության բնագավառում թե՛ քանակական և թե՛ որակական առումով նոր արժեքներ ստեղծելու տարիները: Արդեն համազգային մեծություն դարձած և համաբով-

10 Ղ. Աղայան, Հայր Ղևոնդ Ալիշան («Տարազ», 1901, № 44):

11 Ալ. Շիրվանզադե, Հոբելյան Հ. Ղևոնդ Ալիշանի («Արձագանք», 1901, № 23):

12 «Անահիտ», 1902, № 4, էջ 69:

13 Հ. Ղ. Ալիշան, Առ բարեմաղթօղս յիսնամեա յորելինիս («Բազմավեպ», 1890, № 7, էջ 257—258):

րոպական ճանաչում ստացած Ալիշանը կարողացել էր պատռել Մխիթարյան միաբանության ներսում եղած՝ հուշագրության շխարհուսման հետ կապված երկաթե օրենքը, որի մասին արդեն խոսեցինք, և դրա հետևանքով էլ նրա մասին իրենց մեծ ու փոքր պատումներով ազատորեն հանդես էին գալիս նրա ամադ և կոտսեր ընկերները: Էլ չենք խոսում այլևայլ առիթներով նրան այցելության եկած հայ և եվրոպացի զանազան մտավորականների մասին, որոնք իրենց երկրները վերադառնալուն պես, պարբերականներում շտապում էին հանդես գալ հետաքրքիր հուշապատումներով՝ վենետիկի Մխիթարյան միաբանության, նրա հայագիտական դրվածքի, կատարած հայագիտական մեծ գործի, և առանձնապես Նահապետի, նրա սրբակենցաղ վաղը ու բարքի, գիտական գործունեության և բազում այլ հարցերի մասին: Բանը նույնիսկ այնտեղ հասավ, որ, երբ 1901 թ., Մխիթարյան միաբանությունը հանդիսավորությամբ նշեց իր գոյության երկուհարյուրամյա հոբելյանը, հոբելյանական դափնեպսակների մեծ մասը դարձյալ վերագրվեց Ալիշանին՝ որպես այդ միաբանության ամենակարկառուն ու արդյունաշատ անդամներից մեկին, իսկ հոբելյանի առթիվ ուղարկված հեռագրերի գերակշիռ մասի մեջ, այս կամ այն ձևով, դրվատանքի ու հիացմունքի խոսք ասվեց Ալիշանի հասցեին: Հասկանալի է, որ, դրան համապատասխան, պարբերականներում պետք է ավելի ու ավելի հաճախ հանդես դալին ականատեսների զանազան բնույթի հուշապատումները:

Իհարկե, հարցի հասարակական-քաղաքական կողմը նույն հենդուկությամբ, շարունակում էր մնալ ուժի մեջ: Հայ մտավորականությունը, ըստ ամենայնի բարձրացնելով ու դրվատելով Ալիշանին, նրա մեջ տեսնում էր հայության ազատության պատդամախոսին, զենքով ու կոպով բռնապետության լուծը թոթափելու կոչ անող մարտիկ— բանաստեղծին, «հող հայրենին» անարգող «պիղծերին» մինչև վերջին մարդը՝ Քի բաց վանելու մրրկաշունչ հորդոր կարգացող ազատաբաղձ մարգարեին: Պատահական չէ, որ վերոհիշյալ ժամանակահատվածում և դրանից շատ հետո էլ հուշագրողների գերակշիռ մասը, Ալիշանի մասին գրելիս, առաջին պլան էր մղում ազատաբաղձությունն ու հայ ժողովրդին «ի զէն ի վրէժ» մղելու միտումը. մի հանգամանք, որը քիչ մնաց ճակատագրական հետևանք ունենար հենց իր՝ Ալիշանի համար...

Ալիարհ եկան 1894—96 սարսափելի թվականները, սկզբնավորելով հայ ժողովրդի մասսայական բնաջնջման մարդախոշոր քաղաքականության սկիզբը: Ինչպես և պետք էր սպասել, աշխարհի ժողովուրդներին ու նրանց ներկայացուցիչներին խաբելու համար, թուրքական դիվանագիտության ներկայացուցիչները հնարեցին և ի լուր աշխարհի հրապարակեցին մի «տեսություն», որի հետ իրենք մեծ հույսեր էին կապում: Ըստ այդ, թող ներվի ասել, «տեսություն», հայ ժողովուրդը հնուց անտի եղել է անհնազանդ, մշտապես վարել է Օսմանյան կայսրության ամբողջականությունը քայքայելու քաղաքականություն, և նրան գրգռելու, կայսրության դեմ դուրս գալու գաղափարը հաստատուն կերպով ներարկում են ազգի մտավորականները: Ի թիվս այլոց, այստեղ հիշատակվում էր նաև Ալիշանի անունը: Համազգային բանաստեղծը, կրթող հայասերն ու հայրենասերն, այսպիսով, գրչի իր մյուս ընկերների հետ միասին, հայտարարված էր որպես թուրքական հայաչինջ քաղաքականության պատճառներից ու դրդողներից մեկը: Այս բանը մահու շափ ցնցել է Նահապետին և հոգեկան ծանրագույն ապրումների պատճառ դարձել նրա համար: Հուշագրողները նշում են, որ հաճախ տեսել են Նահապետին իր խցում փակված՝ հոնգուր-հոնգուր լաց լինելիս, «ինքզինք պատճառ նկատելով ազգին գլխուն եկած այդ մեծ աղետներուն» (Թ. Թովմաճանի հուշապատումը. էջ 205):

Ալիշանի մասին հուշագրությունները շարունակեցին հանդես գալ նաև նրա մահվանից հետո ընկած ժամանակահատվածում: Այս բանի համար խթանը, թերևս շատ էլ չգիտակցելով այդ, դարձյալ տվեց Մխիթարյան միաբանությունը: 1902 թ., այսինքն՝ Նահապետի մահվանից մեկ տարի անց, վենետիկում հրատարակվեց Մխիթարյան միաբանության անդամ, գրականագետ Միմոն Նրեմյանի «Կենսագրություն Ալիշանի» աշխատությունը, որտեղ բա-

ցահայտված են Նահապետի կյանքի ու գրական գործունեության մի քանի՝ առավել հանգուցային շրջանները։ Այս աշխատության հրապարակումով Մխիթարյանները նորից ցույց տվեցին, որ իրենք Ալիշանին բարձր են դասում իրենց բոլոր մյուս նախորդներից, որովհետև Մխիթարյան հայրերից և ոչ մեկը «Բազմավեպում» հրատարակված և լավագույն դեպքում այդ պարբերականի մի քանի համարում շարունակվող հոդվածից բացի, իր մասին գրված ինքնուրույն ուսումնասիրության բախտին չի արժանացել։ Եվ, որ պակաս կարևոր չէ, վերոհիշյալ աշխատությունն ունի հատկապես այդ նպատակի համար գրված առանձին գլուխներ («Հորեկյան», «Ալիշան իր գրքերուն մեջ», «Անտիպ գրությունը», «Ալիշանի կյանքն ու բարքն», «Դրվագներ և զրույցներ»), որտեղ վերարտադրվում են Ալիշանի հետ կապված զանազան բնույթի հուշեր։ Մի քանի տարի անց, 1905 թ., դարձյալ վենետիկում, հրատարակվեց մի այլ Մխիթարյանի՝ Բարսեղ Սարգիսյանի, «Ներկուհարյուրամյա գրականական գործունեություն և նշանավոր գործիչներ Վենետիկո Մխիթարյան միաբանության» ուշագրավ աշխատությունը, որտեղ «Ազգային առաջին բաժնաստեղծը» (էջ 305—334) խորագրի ներքո, առանձին գլուխ կա նվիրված Ղևոնդ Ալիշանին։ Նախորդի նման այստեղ էլ, Նահապետի գեղարվեստական ժառանգությունը վերլուծելուց, նրա գրական տեղն ու դերը բացահայտելուց հետո, Բ. Սարգիսյանը մեջ է բերում մի քանի ուշագրավ հուշապատումներ։ Այս էլ նորություն էր Մխիթարյան գրականության անդաստանում, որովհետև առանձին գլուխ, կամ ինչպես տվյալ դեպքում՝ առանձին հատված ներկայացնել տվյալ անձնավորության մասին հուշեր պատմելուն, դեպք էր, որն իր նախորդը չէր ունեցել մինչև Ալիշանը եղած Մխիթարյան գիտնականներից և ոչ մեկի մոտ։ Այս հանգամանքը արդեն լրիվ ազատություն տվեց մխիթարյան և ոչ—մխիթարյան հեղինակներին, որոնք այդ հետևությունամբ, սկսեցին հուշերով հանդես գալ Նահապետի մասին։ Այդ հուշերը հիմնականում հրատարակվում էին Ալիշանի հետ կապված որևէ տարեդարձի առիթով, ասենք՝ մահվան տարելիցի (1902 թ.) կամ մահվան տասնամյակի (1911 թ.), կամ ծննդյան հարյուրամյակի (1920 թ.), կամ մահվան քսանհինգամյակի (1926 թ.), կամ, վերջապես, մահվան վաթսուամյակի առիթներով, թեև, իհարկե, հազվագյուտ չէին դեպքերը, երբ հուշերը հրատարակվում էին առանց որևէ առիթի, որպես առ Նահապետն ունեցած հոգեկան ներքին մղման արդյունք։ Հուշագրողները այս շրջանում կարողանում էին գրել փոքր-ինչ ավելի ազատ, նորանոր փաստեր ու իրողություններ բացահայտել Նահապետի կյանքի ու աշխատանքի հետ կապված, պատմել բազմազան բնույթի ուշագրավ մանրամասներ։

АЛИШАН В ВОСПОМИНАНИЯХ АРМЯНСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ

СУРЕН ШТИКЯН

Резюме

Метод сопоставления, в строго хронологическом порядке, позволяет исследовать примерно двадцать пять воспоминаний, «объектом» которых является известный армянский ученый и переводчик Гевонд Алишан. Изучение конкретных фактов позволяет раскрыть облик Алишана-ученого, Алишана-гражданина и патриота. Анализ этих воспоминаний уточняет также некоторые важные факты, оставшиеся до сих пор «белым пятном» в научной биографии Алишана.